

ZAMOSTIANA

BONAWENTURA MACIEJ PAWLICKI

Prof. zw. dr hab. inż. arch.
Instytut Nauk Technicznych, Kierunek Architektura
Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu

O ZAMOŚCIU BEZ PRZEMILCZEŃ (IDEE OCHRONY ZABYTKÓW)

ABOUT ZAMOŚĆ WITHOUT CONCEALMENTS (HERITAGE PROTECTION IDEAS)

Motto: VOX MEDIA – LEGE ARTIS

STRESZCZENIE

Odnowienie Starego Miasta w Zamościu rozpoczęto realizować bez mała przed stu laty. Wówczas wybitni krzewiciele kultury, w okresie początku 20-lecia międzywojennego, podjęli zamysł przywrócenia rangi tego dzieła kultury polskiej. Idea ochrony dziedzictwa kultury narodowej narastała stopniowo do czasu podjęcia pierwszych badań naukowych, kształtowania norm i zasad opieki i konserwacji. Dziś Zamość został wpisany na listę światowego dziedzictwa kultury UNESCO. Wielu rzeczy dokonano, wiele pozostało do zrobienia.

Słowa kluczowe: architektura, konserwacja, kultura, ochrona, sztuka, tradycja

ABSTRACT

Conservation of the Old Town Zamość began to realize almost a hundred years ago. Then the eminent preachers of culture in the early period. 20-year inter-made idea of restoring the prestige of the works of Polish culture. The idea of protecting national cultural heritage grew gradually until such time as the first scientific research, development of standards and principles of care and maintenance. Today Zamość was inscribed on the UNESCO World Cultural Heritage. Many things made, much remains to be done.

Key words: architecture, art, conservation, culture, protection, tradition

1. WPROWADZENIE

Idea ochrony dóbr kultury Zamościa powinna realizować postulaty preambuły Konstytucji, która wytycza obowiązki władz publicznych wspierania działań obywateli na rzecz poprawy stanu środowiska. Artykuł 82 Konstytucji eksponuje czym jest „wierność Rzeczypospolitej Polskiej oraz troska o dobro wspólne”. Idea pomnażania dobra wspólnego jest przedmiotem badań wielu dziedzin nauk, zainteresowań historii, filozofii, estetyki, prawa, wiedzy o społeczeństwie, zasobności ekonomii, zasad użyteczności zespołów budowlanych i zagadnień pobu-

dzenia rozwoju kultury. Uchwała walnego zgromadzenia członków Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS z marca 2010 r. wyrażała obawy nad stanem ochrony zabytków w Polsce, zauważała skalę przyspieszonej degradacji, bezpowrotne zanikanie w świadomości społecznej autentyzmu dóbr kultury, jeśli w porę nie zostaną udokumentowane. Wymaga to zdecydowanej reakcji całego naszego środowiska. Problem ten będzie przedmiotem II Kongresu Konserwatorów Polskich „Przeszłość dla przyszłości” goszczącego w Warszawie i w Krakowie w październiku 2015 r. W trakcie tego spotkania jak mierniam podjęta zostanie próba dokonania

retrospekcji stanu ochrony dziedzictwa kulturowego z perspektywy ostatniej dekady i debata nad poszukiwaniem modelu skutecznej ochrony dorobku przeszłości. Wygłoszę tam referat pt. „Zmienność pojęć w teorii i praktyce konserwacji zabytków i ochrony dóbr kultury”, w którym zamierzam zawrzeć istotne wskazówki postępowania konserwatorskiego zgodnie z potrzebą zachowania autentyzmu dzieła sztuki, architektury i urbanistyki.

Cele ochrony wspólnych dóbr Zamościa są realizowane od czasu, gdy w 20-leciu międzywojennym prof. Władysław Tatarkiewicz w traktatach filozoficzno-estetycznych objaśniał dzieje Pałacu Zamoyskich w Zamościu, a Stanisław Herbst i Jan Zachwatowicz precyzowali postulaty odnowy twierdzy Zamość. Wiktor Zin, autor wieloletnich badań terenowych miasta i regionu Lubelszczyzny od lat 50. odkrywał nieznanne wartości zabudowy miasta pisząc „nie bójcie się prawdy”. Te ważne postulaty i principia ochrony dóbr kultury Zamościa dziś w XXI wieku nie są wystarczająco dostrzegane, choć przecież ukazują doniosłość wartościowania, potrzebę wznowienia badań archeologicznych, opracowań studialno-badawczych z punktu widzenia zadań użytkowych całej skomplikowanej struktury przestrzennej wielkiego Zamościa i najbliższego regionu przyrodniczo-kulturowego.

2. OCHRONA ZAMOŚCIA NA PRZEŁOMIE XX I XXI W.

Mówiąc o przestrzeni kulturowej Zamościa nie możemy przemilczeć faktów historycznych. Nie możemy pomijać kodeksów i oczekiwań prawa, wszystkiego co nakazuje Konstytucja Rzeczypospolitej, współczesna rzeczywistość i teraźniejszy świat. Dzisiejsze nasze polskie społeczeństwo mając swój medialny głos oczekuje konsensusu oraz utalentowanych wykonawców dla realizacji celów ochrony dzieł sztuki i kultury, urbanistyki i architektury Zamościa.

Przestrzeń kulturowa miasta to kształtowana przez wieki jego forma, funkcja, język symboli oraz historyczna odrębność uwarunkowań życia jego mieszkańców. Tu bowiem w niespotykanej nigdzie formie materializowały się idee renesansu płynące z zachodu. Łącząc się z miejscową tradycją artystyczną tworzyły wielokulturowy obraz Zamojszczyzny. Mieli na to wpływ przedstawiciele innych narodowości, którzy się tutaj osiedlali. To także otaczające tereny fascynującego krajobrazu przyrodniczego. Mam nadzieję, że nasza konferencja przyczyni się do zdefiniowania celów ochrony. Jej wynikiem może być, choć nie musi, lepsza przyszłość nie tylko

Zamościa, ale całej wschodniej części Polski. Tu bowiem przekraczając Wisłę widzimy zakorzenione od dawna różnice ekonomiczne, socjologiczne, demograficzne pomiędzy wschodem i zachodem.

W 1918 roku, blisko sto lat temu odzyskaliśmy niepodległość. Rozpoczęto sanację Polski. Co to znaczy? Najpierw wprowadzano jej scalenie, z trzech różnych plemion w jednym obszarze kultury polskiej. Ciężka sprawa. Do 1939 roku udało się wiele zrobić. I myślę, że nie jest to hipotetyczne założenie. Stoimy dzisiaj przed tym samym zadaniem. Jeśli ktoś nie zgadzałby się z moim poglądem, być może trzeba otworzyć na ten temat kolejną dyskusję.

Chciałbym przypomnieć kilka faktów początków działalności naukowej na temat Zamościa. W latach 30. ukazała się praca polskiego filozofa prof. Władysława Tatarkiewicza o Pałacu Jana Zamoyskiego (1937).¹ Wówczas także Jan Zachwatowicz podjął temat swego doktoratu *Twierdza Zamość, ewolucja fortyfikacji* (1936).² Recenzentami tej ocenionej niezwykle wysoko pracy byli profesorowie Politechniki Warszawskiej, promotor Oskar Sosnowski – niestrudzony działacz na polu badań nad architekturą polską i konserwacji zabytków, Tadeusz Tołwiński – wybitny urbanista i Lech Niemojewski – sekretarz przewodu, historyk sztuki i architektury. Ukazało się znane powszechnie dzieło *Twierdza Zamość* (1937). Badacz dziejów, historyk, prof. Stanisław Herbst publikował książkę *Miasta i mieszczaństwo Renesansu polskiego* (1954), a rok później rozprawę pt. *Zamość* (1954).³ Zbiegła się ona z wydaną przez Alfredo Barbacciego pracą na temat restauracji zabytków Italii (1955), traktującą o pryncypiach konserwacji.⁴

Prace prof. J. Zachwatowicza wykonywane do 1939 r. skończyły się wielkim sukcesem. Świadczy o tym bodaj tych kilka obiektów, które dzięki jego wizjonerskiej myśli powstały w Zamościu, m. in. odnowiony Ratusz z wachlarzowymi schodami, uporządkowane podcienia kamienic przyrynkowych, odbudowane częściowo fragmenty fortyfikacji. Opracowując Plany Zabudowania Zamościa nie mógł wiedzieć, jak olbrzymie straty poniesie kultura polska, które po wojnie utrudnią prace nad restytucją dorobku kultury w Polsce, trwające do dziś. Kiedy zastaliśmy Zamość po II wojnie światowej z długą, mierzącą 800 m. drogą męczenników Rotundy,

¹ W. Tatarkiewicz, *Turniej klasyków w Zamościu*, „Arkady”, R. 2, 1937, nr 8.

² J. Zachwatowicz, *Twierdza Zamość, ewolucja fortyfikacji*, (rozprawa doktorska), wyd. nakł. autora, Warszawa 1936.

³ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza Zamość*, Warszawa 1937; S. Herbst, *Miasta i mieszczaństwo Renesansu polskiego* (1954); S. Herbst, *Zamość*, Warszawa 1954.

⁴ A. Barbacci, *Il restauro dei monumenti in Italia*, Rzym 1956.

stanął przed nami nowy obraz rzeczywistości, której nikt nie mógł przewidzieć. Dzisiaj postrzegamy przeblask nowego piękna, symptom „nowych bytów”. Zamość otoczony jest rowerowymi drózkami i pieszymi ścieżkami dla nowej turystyki. Odtwarza się dzieła Architectura Militaris zapominając o najnowszej dramatycznej historii. Nie wolno nam zapomnieć, że tam w kierunku Rotundy biegnie droga męczeństwa polskiego prowadząca onegdaj z Rynku do fabryki śmierci. Wydaje się, iż fakt wpisania Zamościa na listę Światowego dziedzictwa kultury i natury jest również potencjalnym przejawem świadomości naszego pokolenia, które swym życiem pisało tę samą opowieść potrzeby pamięci o przeszłości, którą straciliśmy i którą pragniemy zrewaloryzować. O tym nie wolno milczeć, nie wolno zapomnieć. Bez przemilczeń!

W latach 60. z udziałem archeologów, architektów konserwatorów, inżynierów wielu branż, historyków sztuki rozpoczęto na szeroką skalę badania konserwatorskie i formowanie principów ochrony Zamościa. Wówczas też podjęto trwający długie lata proces odnowienia miasta z udziałem PP PKZ. Żmudne studia rozpoczął zespół naukowców Politechniki Krakowskiej nad renesansową urbanistyką Zamościa i dziejami jego budowli. Profesor Wiktor Zin i doc. Władysław Grabski autorzy kompleksowych wytycznych konserwacji Zamościa wiązali je z ówczesnym programem planowania miejskiego.⁵

Tematyką ochrony zabytkowego Zamościa zająłem się osobiście w latach 60. XX w. pisząc w 1966 r. dysertację doktorską pod znamienym wówczas tytułem: *Problemy konserwatorskie Zamościa i ich związki z rozwojem gospodarczym i urbanistycznym miasta*.⁶ Promotorem był wytrawny znawca zagadnień rozwoju Lubelszczyzny prof. Wiktor Zin, recenzentami prof. Gerard Ciołek – wybitny znawca polskich ogrodów, autor projektu ogrodów terenów pofortecznych Zamościa i prof. Jan Zachwatowicz, który w restytucji i naukowej konserwacji fortyfikacji Zamościa upatrywał ogromny potencjał muzealny gromadzący materialne świadectwa ewolucji jego obwarowań. Opisany w mojej pracy doktorskiej proces odnowy Zamościa uznał za kontynuację i postęp, jaki dokonał się w stosunku do stanu badań z lat 30. Prof. Zbigniew Wzorek w dyskusji wi-

dział konieczność regulacji docelowej liczby mieszkańców zapewniających na przyszłość prawidłowe funkcjonowanie miasta, prof. Zygmunt Nowak podkreślał zarówno lokalny, jak i ogólnonarodowy potencjał, ważny dla całej kultury polskiej. Prezydent Zamościa Eugeniusz Zgnilec stwierdził, iż praca ma ogromne znaczenie dla praktycznej działalności władz miasta, w którym niebawem w 1967 r. powołano z jego inicjatywy do życia Zamojskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Ochrona przestrzeni kulturowej w latach 70. stała się długotrwałym procesem studiów teoretycznych i działań praktycznych. Utrwalałem tę ideę w swej pracy naukowej bez mała sześćdziesiąt lat. Starałem się rozpoznać w praktyce „zabyte”, tj. zapomniane zabytki, zachować ich istotę w swym autentyzmie „dawnych bytów”.⁷ Niestety bez gwarancji. Wobec przemożnej chęci zastąpienia ich „nowymi bytami”, prowadziło to do unicestwienia wielu przekazów nieznannej historii. Wspomnę o wzniesieniu Hotelu Renesans w miejscu Kościoła Ormiańskiego, którego relikty odkryte w czasie budowy przypadkowo zarejestrowałem i opisałem.⁸

Instytut HAIKZ Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej rozpoczął w latach 60. wieloletni program badań renesansowych budowli Zamościa.⁹ Osobiście w pracy habilitacyjnej podjąłem temat: *Strategia konserwacji zabytków architektury w Polsce*.¹⁰ W komisji egzaminacyjnej za-

⁵ *Program Wyborczy Miejskiego Komitetu Frontu Jedności Narodu w Zamościu 1961–1963*, Zamość 1961; W. Zin, W. Grabski, *Opracowanie konserwatorskie kompleksowych wytycznych urbanistyczno-architektonicznych dla zabytkowego śródmieścia Zamościa*, Kraków 1964.

⁶ M. Pawlicki, *Problemy konserwatorskie Zamościa i ich związki z rozwojem gospodarczym i urbanistycznym miasta*, (rozprawa doktorska pod kier. promotora W. Zina), mpis. Bibl. Gł. PK., Kraków 1966.

⁷ W. Zin, W. Grabski, *Wyniki badań nad renesansowym Zamościem*, [w:] Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN Oddz. Kraków, t. 11, 1968, s. 554–557; M. Pawlicki, *Teoretyczne i praktyczne aspekty prac konserwatorskich Zamościa*, [w:] Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie, t. XIII/I, Kraków 1970, s. 23–27; W. Zin, A. Kadłuczka, M. Pawlicki, *Zamość, Projekt płyty Rynku Wielkiego; Amfiteatr letni w Zamościu; Projekt konserwatorski Arsenalu i Wozowni; Projekt konserwatorski bloku III (Ormiańskiego)*, [w:] Biuletyn IHAIKZ PK, Kraków 1979, s. 88–109.

⁸ M. Pawlicki, *Odkrycie fundamentów kościoła Ormiańskiego w Zamościu w 1968 roku*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, T. 25/2, Warszawa 1980, s. 179–180.

⁹ W. Zin, A. Kadłuczka, M. Pawlicki, *Z badań nad najstarszymi dziejami pałacu Zamoyskiego*, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury*, t. 16 (1982), s. 215–226; W. Zin, *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, Arkady, Warszawa 1986; W. Zin, A. Kadłuczka, M. Pawlicki, *Ostatnie wyniki badań Pałacu Zamoyskiego – odświeżenie nieznannej fazy pomorandowskiej*, [w:] Materiały z posiedzenia sekcji Konserwacji Zabytków pt.: Wyniki badań pałaców Zamoyskich w Zamościu w latach 1984–1985, Kraków 1986; B. M. Pawlicki, *Wzorce idealne a tradycje rodzime w architekturze (na przykładzie Zamościa)*, [w:] Ogólnopolskie Sympozjum Architektury Regionalnej Nr 8, Drzonków 1987, s. 17–31.

¹⁰ B.M. Pawlicki, *Strategia konserwacji zabytków architektury w Polsce*, Monografia, Wyd. PK, Kraków 1993.

siadało grono wybitnych, humanistów, m.in. znany wszystkim prof. Tadeusz Chrzanowski, który mówił ze swadą historyka sztuki: „po cóż w konserwacji, w nauce humanistycznej używać terminu strategia”. Dzisiaj pojęcie to jest adekwatne do sensu zarządzania kulturą, mówi się o strategii przetrwania wszelkich dóbr kultury by jutrzejszy świat był lepszy nie tylko dla nas, ale dla tych, którzy po nas przyjdą. I to dziedzictwo, które my im przekażemy oni dalej będą chcieli unosić w tradycji ducha narodu dla rozwoju wielu cywilizacji i wielu kultur świata, w którym żyjemy. Wkrótce po tym Zamość wpisany został na listę światowego dziedzictwa kultury i natury.¹¹

Mój przedmówca prof. Zbigniew Zuziak zaprezentował dziś wiele aspektów rewaloryzacji. Nie wspominał iż sam, w swej dysertacji habilitacyjnej nt. strategii rewaloryzacji przestrzeni śródmiejskiej, wysoko ocenionej podczas jej obrony poruszył także dziś temat dotyczący zagadnień globalnych, jak powinniśmy rewaloryzować wielkie aglomeracje i małe miasteczka. Wybitni profesorowie, polscy urbaniści Jan Olaf Chmielewski, Tadeusz Maria Zipser, Tadeusz Bartkiewicz uznali wówczas, iż użyty w tytule tej pracy termin strategia to głównie „kompromis plus etyka”. Tego mój przedmówca nie przypominał, choć dokładnie wiedział, bo sam w czasie obrony swej pracy objaśniał zasady rozwoju urbanistyki i architektury, polegające na harmonii czynników aktywizacji i stabilizacji struktury przestrzennej miast, również jako sztuki konserwacji dziedzictwa historii. Wykład mój będzie krótki, będzie ukazywał głównie treści ideowe, mające związek z tematem naszej konferencji, zastanowienia się nad problemem zdefiniowania przestrzeni kulturowej dzisiejszego Zamościa. Proszę o projekcję kolejnych obrazów, niczym słowo po słowie.

3. CZYM JEST AUTENTYZM ZAMOŚCIA?

My, konserwatorzy zabytków wiemy doskonale, że winniśmy szanować „autentyzm” jako podstawową wartość w ochronie dobra kultury, w zgodzie z systemem uwzględniającym wszystkie możliwe wartości tkwiące w dziele sztuki wraz z tożsamością jego autentyczności i prawdy. Znamy powszechnie Sztachy Brauna – oto autentyzm Zamościa (il. 1). Nie trzeba robić replik. Nie trzeba robić kopii w rodzaju jeszcze jednego w pełnej skali Partenonu lub makiety piramidy „Memphis Building”, które w XIX w. Amerykanie zbudowali w Nashvill-

le w 1897 r. dla potrzeb wystawy setnej rocznicy wstąpienia do Unii. Stanowią one część Tennessee Centennial Exposition niczym krypta epoki „fin de siècle” (il. 2). Ekspozowane tam budowle prezentują autoteliczną wartość samą dla siebie. Stanowią homonim o wspólnej etymologii, ale o różnym znaczeniu i innej kategorii. Obrazują nieco inne brzmienie harmonii niż śródziemnomorskie przestrzenie skał Ateńskiego Akropolu, lub krajobrazów kulturowych Egiptu nad Nilem. Obiekty jakby nie z naszej kultury, niczym czcigodne makiety budowane z nowych materiałów ukazały wówczas związki Nowego Świata z genezą cywilizacji ludzkości. Od tego czasu minęło 118 lat.

Dzisiaj podejmujemy trudne społeczne debaty na temat potrzeby zachowania autentyczności kultury. Krąg wielokulturowej i wielonarodowej przestrzeni Zamościa prezentuje od czasu lokacji miasta wielość idei, spójność sprzecznych systemów normatywnych modeli społecznych mieszkańców różnego pochodzenia i wyznania. Jest on doskonałym przykładem wzbudzenia empatii dla różnorodności kultur tego wybitnego dzieła humanizmu, dla jego form i różnorodnej dekoracyjności. Potrzeba nam nowych ocen wartości moralnych ukrytych w różnorodności dzieł, by zmniejszyć poziom rozbieżności ocen, wskazując na obiekty o największym znaczeniu dla zachowania autentyczności. Jest to najważniejszy problem dyskusji o przyszłości zabytków w Polsce. Idea ta funkcjonuje w licznych zapisach, dokumentach i rezolucjach ICOMOS, a także w konwencjach UE.

Czym jest idea Zamościa? „Miasto idealne” widnieje na sztychu Brauna. Autentyzm Zamościa to „forma skończona”. Jak najbardziej niezmienny „symbol renesansu”, osiągnięta równowaga przywołująca charakter miejsca, miasta służącemu życiu i obronie. Wszyscy urbaniści wiedzą, Zamość to przykład polskiej „renesansowej urbanistyki” – „miasto arkad odrodzenia”. I to gdzie? Arnaldo Frateili, włoski dziennikarz, literat przejeżdżając w 1935 r. przez Polskę, przez Lublin i Zamość do Lwowa nazwał miasto „Piccola Padova del Nord”. „Mała Padwa Północy”. Upatrywał na tej ziemi „skrawek Italii”, o której geografowie piszą że jest tu największa ilość dni pogodnych w roku. Sam zresztą się przekonał. Wczoraj przepiękne słońce, dzisiaj burza, jutro jak pisał Szymon Szymonowicz „... słońeczko, śliczne oko, dnia oko pięknego!” dalej będzie cudownie lśniło w atykach przyrynkowych kamienic. Jak wiemy, miasto z całą pewnością prezentuje „specyficzny typ pomnikowości czasu jego powstania”, ze słynnym „Hippaeum Zamoscianum”, urzeczywistnia „jedność stylu epoki odrodzenia – włoskie-

¹¹ W. Przegon, *Zamość światowym dziedzictwem kultury*, Kraków 1995.

1. Autentyzm Zamościa wg Szttychu Georga Brauna (oryg. Bibl. Jag.)

1. Zamość authenticity by G. Braun's engraving (BJ UJ)

2. Replika Partenonu i piramidy w Tennessee Centennial Exposition w Nashville (C-MD TCE 1897)

2. Replica of Parthenon and pyramid at Tennessee Centennial Exposition in Nashville (Cent-MapDrawing TCE 1897)

go rinascimento”.¹² Przedstawia „znaczny stopień autentyzmu renesansu i manieryzmu”.¹³ Bywam tu od pięćdziesięciu lat. Spotykam tu moich uczniów, bywają moi współpracownicy, moi koledzy, którzy są w tej sali. Każdy kto raz był w Zamościu poznał koncepcję przestrzenno-funkcjonalną „miasta szczęśliwego”. Oto idea Zamościa, w którym społeczeństwo rozpoznaje samą siebie.

Ale ta idea łączy się z konserwatorskim pojęciem ochrony, o której będziemy za 2–3 miesiące rozmawiali na II Kongresie Konserwatorów Polskich w Warszawie i Krakowie. Tam chciałbym przedstawić ten temat. Zadam ponownie pytanie – czym jest autentyzm? posłużę się również Zamościem, posłużę się wnioskami które wypływają, które będą wpływać z naszej dzisiejszej konferencji. Zauważmy tą ciekawą cezurę czasową, jaka dzieli optykę zagadnień konserwatorskich, im wyższa nota autentyzmu tym bardziej ograniczona interwencja.

Włoscy konserwatorzy zgodnie z terminologią Alfredo Barbacci’ego nazywają zadania interwencji jako: Nr 1° consolidamento, 2° manutenzione, 3° liberazione, 4° ricomposizione, czyli wzmocnienie, zabezpieczenie, odsłonięcie, 5° rekompozycja, a także 6° protezione, co znaczy najszerzej ochrona, także rezerwatowa. Profesor Andrzej Kadłuczka wspomniał zrozumiałą tą ideę wówczas, gdy pod Rynkiem Krakowskim zrobił to, co później udało się naszym kolegom stworzyć w bastionie nr. III w Zamościu. Te prace pochwalam.

Dalszymi stopniami rozszerzonej interwencji, która zbliża się bardzo niebezpiecznie do granic rewaloryzacji są prace zwane: 7° reintegracione, 8° spostamento, 9° completamento, 10° ricostruzione – co oznacza uzupełnianie, przemieszczanie restauracja i przywrócenie wartości dzieła, a w końcu przebudowa, całkowita odbudowa, pełne odtworzenie. Dalej idą kolejne stopnie: tj. 11° integrazione, 12° rinnovazione, 13° cambiamento, 14° ampliatamento oraz 15° adattazione, co oznacza: wykończenie, odtworzenie, przestawienie, rozbudowa i adaptacja. Wiemy czym jest oryginał, a czym odbudowa, restytucja, kopia i replika. (Tab. 1). Jest to w pewnym sensie nawet fałsz, tworzenie „nowego bytu rzeczy”, której „nigdy nie było”. Jest to zafałszowanie historii. My oczywiście inaczej rozumiemy zafałszowanie i replikę niż mieszkańcy dalekowschodniej Azji.

¹² W. Zin, *Z badań nad gmachem Akademii Zamojskiej*, [w:] *Akademia Zamojska w dziejach i życiu miasta*, Zamość 1996, s. 13–21. M. Pawlicki, *Z problematyki badawczej gmachu Akademii Zamojskiej*, [w:] *Akademia Zamojska w dziejach i życiu miasta*, Zamość 1996, s. 23–27.

¹³ *Zamość, monitoring miejskiego zespołu zabytkowego – dziedzictwa światowego UNESCO*, Warszawa 1998.

Symbolika tożsamości sterowana ideą tradycji, religii, nirwany, tantryzmu i samsary nakazuje im, aby świątynię, która ulega zniszczeniu, periodicznie rozebrać, spalić, a prochy rozrzucić.

Następnie odtwarzać wiernie z oryginałem z identycznego materiału w tym samym miejscu kopiując jego elementy. Tworzenie replik nie jest działalnością konserwatorską, choć w niektórych przypadkach przywrócenia zabytkowi „dawnego bytu” staje się koniecznością. Przekonały mnie o tym osobiście wykonane studia podczas rekonstrukcji oryginalnych attyk kamienic ormiańskich,¹⁴ a także liczne studia, badania i promotorstwo dysertacji doktorskich i prac licencjackich.¹⁵ Uczestnicząc w Wyższej Szkole Zarządzania i Administracji w Zamościu („Zamoscii Instituenti et Administrandi”) w procesie tworzenia specjalistycznych studiów ochrony i konserwacji dziedzictwa kultury, dyplomowałem absolwentów kierunku Ochrona Dóbr Kultury.¹⁶ Podjąłem także temat prawnej ochrony interesu publicznego.¹⁷ Brałem czynny udział w dydaktyce, szkoleniu i popularyzacji idei ochrony regionalnego dziedzictwa sztuki i kultury. W licznych referatach i wykładach przestrzegłem swoich słuchaczy, aby odnawiając zabytek starali się szanować oryginalność, kluczowy czynnik wartości. Żeby nie tworzyli bezcelowo kopii, by pragnęli poznać niezmienną istotę chronionego dzieła.

Aby umieli usystematyzować ogromną ilość informacji, identyfikować prawdę o jedności wewnętrznej dzieła. Opublikowałem różne prace na ten temat.¹⁸ Ostatnio ukazują się liczne publikacje

¹⁴ B.M. Pawlicki, *Kamienice ormiańskie Zamościa*, [w:] *Zamość miasto idealne*, Lublin 1980, s. 79–102; B.M. Pawlicki, *Kamienice mieszczańskie Zamościa, problemy ochrony*. Kraków 1998.

¹⁵ A.J. Buchanec, *Autentyzm – podstawowa wartość w konserwacji zabytków architektury*, (rozprawa doktorska pod kier. promotora B.M. Pawlickiego), mpis. Bibl. Gł. PK., Kraków 1999; *Materiały z sesji naukowej „Dzieje rozwoju przestrzennego i architektury Zamościa” (29–31 V 1978)*, [w:] *Archiwariusz Zamojski* 2005, Źródła i źródelka, pod red. A. Kędziory, s. 85–144.

¹⁶ A. Pysz, *Pałac Zamojskich w Zamościu jako muzeum*, (praca licencjacka pod kier. B.M. Pawlickiego), [w:] *Prace Studenckich Kół Naukowych*, wyd. WSZiA w Zamościu, Zamość 2007.

¹⁷ B.M. Pawlicki, *Ochrona interesu publicznego w inwestycjach budownictwa i rozwoju przestrzennego w Polsce*, [w:] *Zamojskie studia i materiały*, rok wyd. XI, z. 2 (29), seria: Prawo i Administracja, ed. WSZiA w Zamościu, Zamość 2009.

¹⁸ B.M. Pawlicki, *Najnowsza historia schodów Ratusza w Zamościu – „Ad perpetuam rei memoriam”*, Kraków 2010; B.M. Pawlicki, *Techniki budowlane w kompleksach zabytkowych, Słownik terminologiczny*, wyd.: Kraków, wydawnictwo „Czuwajmy”; Zamość, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji, Kraków–Zamość 2011; B.M. Pawlicki,

Tab. 1. Wpływ autentyzmu dziedzictwa kultury na stopień interwencji

ZAKRES PRAC	STOPIEŃ INTERWENCJI KONSERWATORSKIEJ	AUTENTYZM
OGRANICZONA INTERWENCJA ZABEZPIECZENIA OCHRONA REZERWATOWA	CONSOLIDAMENTO	WZMOCNIENIE
	MANUTENZIONE	ZABEZPIECZENIE
	LIBERAZIONE	ODSLONIĘCIE
	RICOMPOSIZIONE	REKOMPOZYCJA
ROZSZERZONA INTERWENCJA RESTAURACJA REWALORYZACJA	PROTEZIONE	OCHRONA
	REINTEGRAZIONE	UZUPEŁNIANIE
	SPOSTAMENTO	PRZEMIESZCZENIE
	RICOSTRUZIONE	RESTAURACJA
ODBUDOWA ZESPOLENIE ODNOWA	COMPLETAMENTO	PRZYWRÓCENIE
	RICOSTRUZIONE	REKONSTRUKCJA
	INTEGRAZIONE	WYKAŃCZANIE
	RINNOVAZIONE	ODTWORZENIE
PRZENOSZENIE REINTERPRETACJA PRZYSTOSOWANIE	CAMBIAMENTO	PRZEMIESZCZENIE
	AMPLITAMENTO	ROZBUDOWA
	ADATTAZIONE	ADAPTACJA

traktujące o kulturowej randze i znaczeniu tych problemów.¹⁹

Europejska doktryna kultu autentyzmu materialnej substancji zgodnie z *Kartą Wenecką* (1964) stoi w opozycji, liczy się oryginał będący nośnikiem autentyzmu.

Dokument autentyczności uchwalony w 1994 roku w Nara zweryfikował niepodważalność autentyzmu i relatywne respektowanie idei.

4. CZYM SĄ DOBRA KULTURY ZAMOŚCIA?

Historycy dziejów Zamościa zapewniają, iż Jan Sariusz Zamoyski, jego syn Tomasz i wnuk Jan „Sobiepan” z Gryzeldą z Zamoyskich Wiśniowiecką organizowali przy swym pałacu „Armamentarium” widoczne na sztychu Brauna. Brali wzór z idei „Armamentarium Heroicum – Zbrojowni Bohaterów”, którą arcyksiążę Ferdynand II wznosił przy swym zamku Ambras w Innsbrucku, dziś stolicy Tyrolu. Była ona galerią sławnych osobistości europejskich. Jan Zamoyski podjął analogiczny zamysł. Wymaga to dalszych badań i potwierdzenia hipotezy który z dwóch obiektów nazwanych Arsenalem przy pałacu Zamoyskich reprezentował ów wzorzec.

Megaron, Wspólne problemy dziedzictwa kultury i natury w Polsce i Europie, wyd. WSZIA, Kraków–Zamość 2011; B.M. Pawlicki, *O priorytetach i metodologii prac architektoniczno-archeologicznych w zabytkowych zespołach architektury i urbanistyki*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, vol. I, Kraków 2013.

¹⁹ *Twierdza Zamość, dzieje i renowacja fortyfikacji*, wyd. ATUT Biuro Promocji, Zamość 2009; *Sztuka włoska, katalog wystawy*, pod red. P. Kondraciuk, Zamość 2010.

Autentyczność miasta jest nieodkrytą dotąd kopalnią oryginalnych artefaktów. Kryją się one m.in. w podziemiach Hotelu Renesans. Na nieszczęście spóźniono się z badaniami, gdy spychacze wydobywały resztki krypt kościoła Ormiańskiego spod ziemi. Udało się jedynie problem ten nagłośnić i opublikować sondażowe badania. Są tam nadal zachowane w 50–60% relikty historii pod posadzką hotelowych piwnic, które sam osobiście zaleciłem uchronić, dokładnie zabezpieczyć warstwą piasku i w razie potrzeby wyeksponować. Podobnych działań wymagają rejony nieznannej budowli sakralnej w obrębie placu targowego nieopodal dawnych Jatek przy ulicy Pereca. To praca dla archeologa. Terenem do badań jest też nie zrewaloryzowana do dziś skarbnica kultury polskiej Akademia Zamojska, trzecia po Krakowie i Wilnie uczelnia Rzeczypospolitej, z niegdyśszą wspaniałą attyką.

Śladów pierwszej budowli akademickiej – „Hippicum” Jana Zamojskiego i dawnej Bursy szukać należy pod relikdami klasztoru Karmelitów przy kościele św. Katarzyny.

W 1989 roku Zamość został wpisany na listę Światowego dziedzictwa kultury i natury. Pisał o tym prof. Wojciech Przegon. Od tej pory powstały liczne opracowania badawcze i projektowe.

Odniosłem się do tych zagadnień ostatnio w licznych książkach, mówiących także o etyce konserwacji. Zaprezentowałem dzieje Akademii Zamojskiej, kamienic mieszczańskich, Pałacu Zamoyskich i fortyfikacji. Nie wszystko zostało przebadane.

Dziś konserwatorstwo polskie postuluje coraz to nowe strategie ochrony, zasady przestrzenne zrównoważonego rozwoju na poziomie krajowym, regio-

ZAMOŚĆ NA LIŚCIE UNESCO JAKO DOBRO OGÓLNOLUDZKIE i NARODOWE

ZAMOSC ON UNESCO'S WORLD CULTURAL HERITAGE LIST AS NATIONAL AND UNIVERSAL ASSET

MAKSYMILIAN I HABSURG - MAŁGORZATA - KAROL V - FILIP II - FERDYNAND I - ANNA JAGIELLONKA

SAMOSCIUM - JAN SARYUSZ ZAMOYSKI - GRYZELDA Z ZAMOYSKICH WIŚNIEWIECKA - ARMAMENTARIUM

3. Armamentarium Heroicum pałacu Zamoyskich w Zamościu

3. Zamoyski's palace Armamentarium Heroicum

nalnym i lokalnym, w miastach historycznych, na obszarach o potencjale archeologicznym. Wzorce płyną z doświadczeń włoskiej szkoły konserwacji. Będę chciał o tym wspomnieć w dalszej części wypowiedzi na temat Pałacu Zamoyskich, o studniach zamoyskich, które czekają na odkrywcę, o rejonie mostów zwodzonych, które czekają na utalentowanych mistrzów konserwacji (il. 3, 4).

5. DLACZEGO ZNIKA AUTENTYZM RENESANSU ZAMOŚCIA?

Do jednego z najpiękniejszych widoków Zamościa z 1821 r. malowanego przez przybyłego z Dreżna J. F. Brudera wszyscy już przywykli. Sądzę, że warto by tę panoramę uczytelnić w terenie. Obecny tu mój kolega prof. Zbigniew Myczkowski walczy dalej z myślą, czy uda się ten zabieg dokonać.

Prof. Jan Zachwatowicz orzekł, iż racjonalne urządzenie południowego przedpoła twierdzy wiąże się z „odsunięciem linii kolejowej”.

Jej wysoki nasyp sięga do połowy wysokości bramy Szczepreszyńskiej. W jakim kierunku idzie roz-

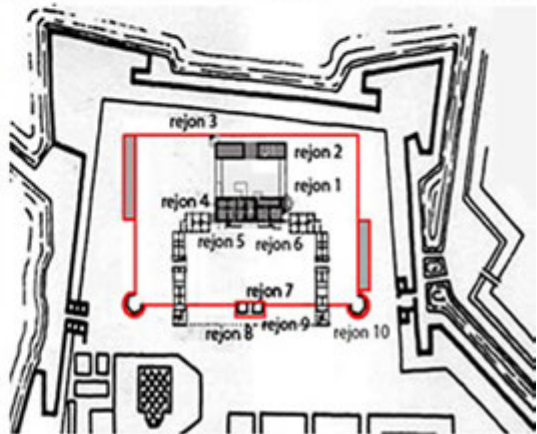
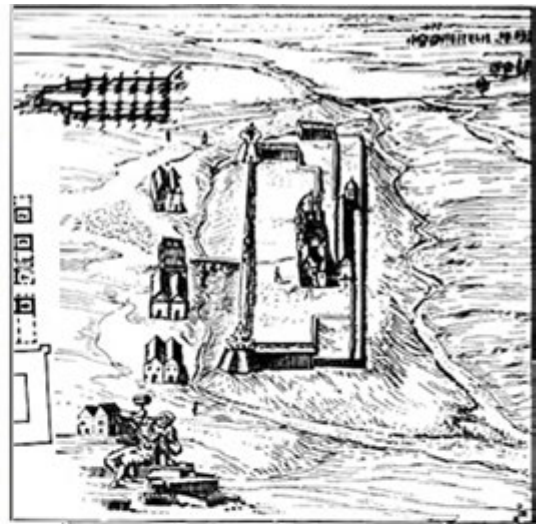
wój infrastruktury świata pokazuje nam wystawa pt. *Tranzyt* w „Galerii Fotografii Ratusz” pod Salą Consulatatus, w której dziś obradujemy. Możemy sobie wyobrazić jakie będą przyszłe drogi szybkiego ruchu wokół Zamościa, jakie zmuszeni będziemy wznosić wiadukty, modernizować trakcję elektryczną kolei. Oby to nie pogrzyżyło idei, nad którą moi koledzy pracują, tego, co dotąd zrobili, co dalej zechcą realizować.

Należy zmierzać do przesunięcia trasy kolejowej, uczytelnienia pełnego zarysu bastionu I, regulacji stosunków wodnych, należytych połączeń lokalnej komunikacji na południowym przedpołu miasta. Mówię to nie jako konserwator, ale jako kolega obecnych tu z nami architektów, urbanistów, wybitnych fachowców.

Autentyzm sylwetki Zamościa zachował się do 2 poł. XVIII w. Musimy o tym pamiętać.

Kształt miasta renesansu ukazuje nam plan z 1704 r. Zachował go jeszcze w 1774 r. aż do 1822 r. A cóż się stało potem? Przyszła nowa epoka.

Po tym niepomysłnym akcie dla Zamościa, jakim było wysadzenie murów w 1866 r. twierdza „leżała w gruzy”. Stanęliśmy przed faktem dokonanym.

4. Zamość, rejon badań obszaru Pałacu Zamojskiego IHAiKZ WA PK z lat 70.–80. XX w. (ryc. autora)

4. Zamość, Zamojski's Palace research areas from 70s–80s 20th century by Institute of History of Architecture and Monument Preservation at Faculty of Architecture, Cracow University of Technology (author's illustration)

Mieliśmy „Perłę”, której już od tej pory zabrakło, a wszystkie szańce i bastiony zostały rozsypane.

W 1918 r. nic z dawnych umocnień twierdzy nie zostało. Po jej likwidacji ludność miasta odetchnęła z ulgą, uwolniona z opresji, atmosfery więzień i kazaemat, będących częścią dramatycznej historii Polski.

Wspomnijmy, przed jak wielkim zadaniem stanął profesor Jan Zachwatowicz. W 1939 r. odtworzył fragment fortyfikacji z cełą Łukasińskiego i Bramą Lwowską. Jako pierwszy badacz twierdzy Zamość postawił kropkę nad i. Twierdził, że „na niektórych odcinkach frontów należałoby zrekonstruować na istniejących jeszcze fundamentach przedwał i przykłady skarpy (...) wprowadzając moment dydaktyczny” – jako świadectwo historii (il. 5, 6).

W okresie monarchii austrowęgierskiej Padwa przeszła podobne koleje historii jak Zamość. Otoczono ją w XIX w. kolejnymi umocnieniami fortecznymi. Byłem z panią prof. Krystyną Styrną-Bartkiewicz kilka tygodni temu w Wenecji, w Weronie, w Vicenzie i Padovie, analizując ich umocnienia, mając na względzie potrzeby dzisiejszego spotkania.

Chciałbym zatem zaprezentować Padwę z jej 11-kilometrowej długości murami obronnymi. Widać tu całą renesansową twierdzę zachowaną, z przedpołem, bramami, bastejami i bastionami, fosami i fragmentami urządzeń do nawadniania zachowanych do dziś fos.

Wokół miasta biegnie dwupasmowa trasa szybkiego ruchu, jeżdżą autokary, miejskie autobusy. Wszystko dobrze funkcjonuje. Autentyczne fragmenty umocnień austriackich zachowane. Tereny wokół wykorzystane są dla różnych celów rekreacji i sportu, urządzone są w partycypacji z mieszkańcami otaczających dzielnic. Nie przysłaniają sylwety renesansowego miasta.

Konserwuje się przepusty wodne, fundamenty z relikwiami dębowych pali z XVI w. służącymi dla zagęszczania podłoża gruntowego. Wbijano je kafarami, gdyż taką technologią się posługiwano. Podobne relikty skrywają mury Zamościa. Należałoby zachować je w lapidarium (il. 7, 8).

Zamość szczyty się mianem „Padwy Północy”. Byłoby dobrze, aby odnotowali to konserwatorzy

i zachcieli zauważać renesansowe artefakty płynące z wzorcowych włoskich przykładów.

Odsłaniane fragmenty murów Zamościa ukazują konstrukcje sięgające k. XVI w., inne pochodzą z poł. XVII w., kolejne z XIX w. rozbudowy. Należy solidnie je przebadać, potem opisać i opublikować wnioski stad płynące.

Pozostałości fundamentów klasztoru Reformatorów od czasu ich odsłonięcia w 2007 r. są nadal odkryte. Wymagają natychmiastowego nadzoru archeologa, kryją bowiem starsze relikty mające znaczenie dla poznania dziejów przekształceń „Hippeum” i Akademii Zamojskiej. Poza zarejestrowaniem i rozwarstwieniem chronologicznym należałoby je starannie zabezpieczyć, a niektóre znaleziska zachować w lapidarium muzealnym.

Niektóre artefakty proszą, aby zostały odtworzone. Jeden z konserwatorów, mieszkaniec Zamościa zwrócił mi uwagę, aby w przyszłości XVI w. zarysorylonu Bastionu I w obrębie dawnej cerkwi greckiej, *Templum Ruthenorum*, (dziś kościoła Bazylianów) – co najmniej starać się wydobyć i uczytelnić w terenie (il. 9, 10).

Badania sondażowe architektoniczno-archeologiczne Politechniki Krakowskiej prowadzone w latach 70–80. tych XX w. ujawniły w rejonie kompleksu zabudowań Pałacu Zamojskich wielką ilość nieznanych starszych struktur budowlanych. nierozpoznanych do dzisiaj.²⁰ Prowadzono wówczas również rozległe rozpoznanie radarowe.²¹ Relikty odkryte na dziedzińcu pałacowym w rejonie bramy wjazdowej do *fortalitium* zamkniętego murami bastiejowymi, także w rejonie zewnętrznego obrysu kompleksu pałacowego oraz na dziedzińcu pomiędzy korpusem głównym i oficynami wymagają dalszych badań terenowych.²²

²⁰ W. Zin, A. Kadłuczka, M. Pawlicki, *Ostatnie wyniki badań Pałacu Zamojskiego – odsłonięcie nieznanej fazy pomorandowskiej*, [w:] Materiały z posiedzenia Sekcji Konserwacji Zabytków O/PAN w Krakowie pt. „Wyniki badań Pałacu Zamojskich w Zamościu w latach 1984–1985”, wyd. P.K., Kraków 1986, s. 51–62.

²¹ W. Antosiewicz, W. Nawrocki, J. Pieczonka, *Zastosowanie radaru SIR w badaniu Pałacu Zamojskich w Zamościu*, [w:] Materiały z posiedzenia Sekcji Konserwacji Zabytków O/PAN w Krakowie pt. „Wyniki badań Pałacu Zamojskich w Zamościu w latach 1984–1985”, wyd. P.K., Kraków 1986, s. 39–50.

²² W. Zin, A. Kadłuczka, M. Pawlicki, *Z badań nad najstarszymi dziejami Pałacu Zamojskiego*, Teka Komisji Urb. i Arch., t. XVII, Kraków 1982, s. 215–226; także W. Zin, A. Kadłuczka, Pawlicki M., *Sprawozdanie i wstępne wnioski z badań Pałacu Zamojskiego i jego najbliższego otoczenia w roku 1975*, Sprawozdanie z posiedzeń Komisji Naukowych O/PAN w Krakowie, t. XXX/1–2, Kraków 1988, s. 239–241.

Pełnych wyników badań wymagają również odsłonięte w czasie aktualnych prac relikty archeologiczne i struktury murowe obwodu zarysu fortecznego Zamościa, szczególnie na zapleczu pałacu zamojskiego w kurtynie zachodniej. jest to ważne zadanie dla konserwatorów i władz miasta ze względu na przyszłe zamysły rewaloryzacji obszaru pałacowego.

6. HISTORYCZNE WZORCE BUDOWLI EUROPEJSKIEGO RENESANSU

Każdy z nas, jeśli będzie we Włoszech może zwrócić uwagę na renesansową Willę Medycejską, architektoniczne arcydzieło Giuliano da Sangallo.

Willa w Poggio a Caiano zbudowana została pomiędzy latami 1445 i 1520 jako rezydencja wyśmienitego florenckiego rodu przez Wawrzyńca Wspaniałego. Dziś szczydzi się doskonałą harmonią i równowagą stylu z okresu włoskiego *Rinascimento*. Wewnątrz willi zgromadzono wielką ilość rzeźb, dzieł malarstwa i relikwów przeszłości.

W 2007 r. zostało zainaugurowane Muzeum Martwej Natury z wystawą około 200 obrazów z kolekcji Medici. Znalazło tam miejsce Muzeum Państwowe jako Instytucja Kultury z archiwami, lapidariumami i biblioteką dziedzictwa kulturowego regionu Toskanii. Są tu także wspaniałe przylegające do rezydencji ogrody z rzadkimi gatunkami roślin.

Zwraca uwagę charakter Pałacu Zamojskiego uderzająco podobny do Willi Medycejskiej. Mogłaby ona być dobrym przykładem i wzorem ochrony zespołu pałacowego Zamościa. Oba zespoły otoczone są murami bastiejowymi. Mają wspólne cechy układów przestrzennych, zbliżone dymensje i gabaryty.

Te zbieżne cechy wskazują na duży potencjał porównywalnych możliwości użytkowania ich przestrzeni.

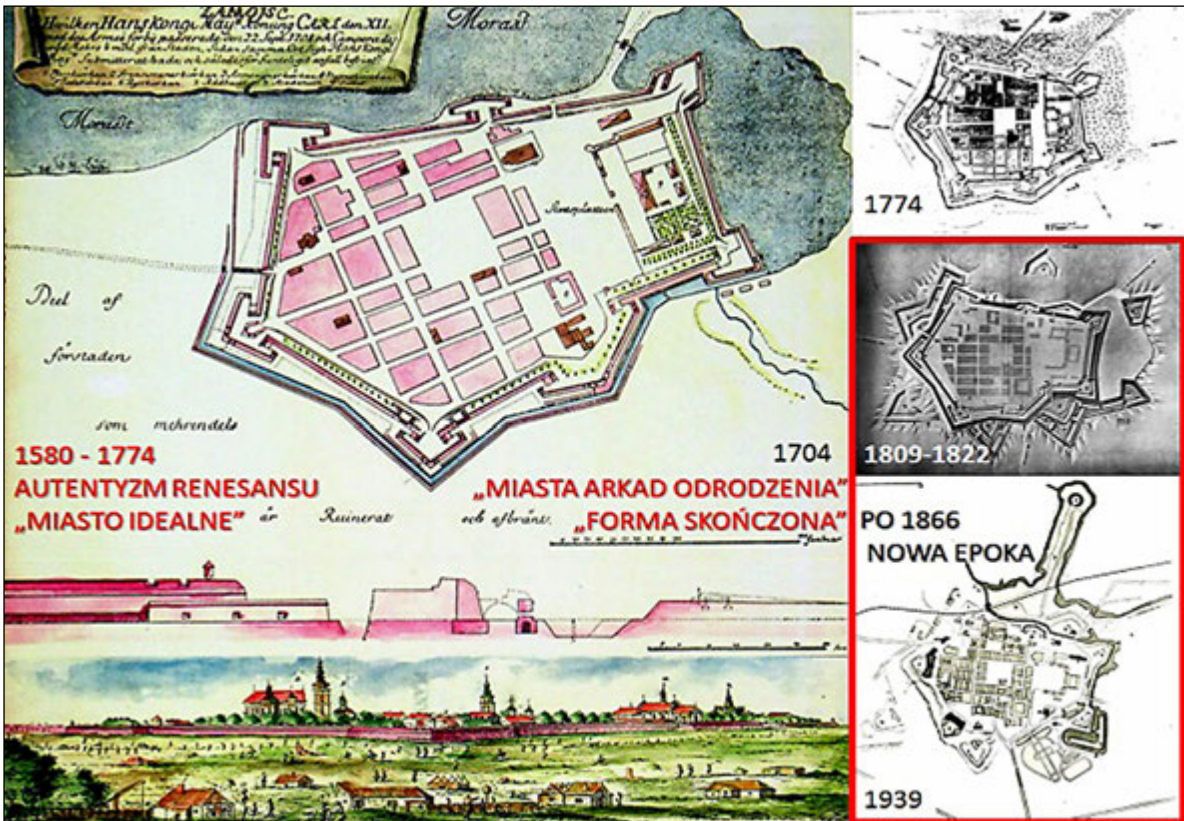
Adaptacja Pałacu Zamojskiego na cele promocji sztuki i kultury mogłaby realizować ambitne cele rozwoju Zamojszczyzny poprzez włączenie środków masowego przekazu, o szerokim zasięgu mass mediów i multimediiów, prasy, radia, telewizji dla upowszechnienia dziedzictwa kultury Zamościa i powiązanego z nim historycznie najbliższego regionu.

Wówczas zaplanowana rola dydaktyczna rezydencjonalnego zespołu Pałacu Zamojskich przejmując nowe powinności w realizacji zadań Instytucji Kultury wraz z regionalnym ekomuzeum spełniłyby ważną społeczną misję na rzecz podnoszenia świadomości historycznej. Wzmocniłoby to znaczenie Zamościa jako istotnego ośrodka kultury i nauki dla zadań powszechnej edukacji, wydawnictw, kształcenia zawodowego i akademickiego, a przede wszystkim ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego (il. 11, 12).

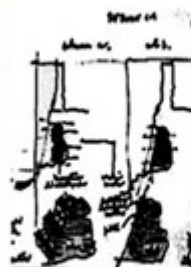
5. Widok Zamościa J.F. Brudera z 1821 r., zbiory Muzeum Zamojskiego

5. View of Zamość by J.F. Bruder from 1880 year, collection Museum of Zamość

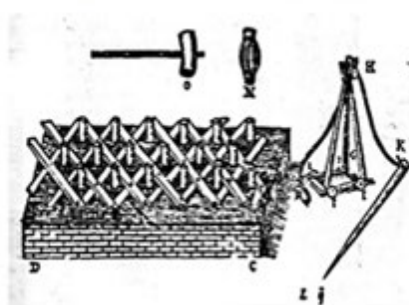
6. Przemiany Zamościa 1580–1866 (ryc. autora)

6. Transformation of Zamość at 1580–1866 years (author's illustration)

7. Padwa, konserwacja murów, stan w 2015 r.

7. Padua, maintenance of walls, state of 2015 year

8. Zamość, konserwacja murów, stan w 2015 r. (ryc. autora)

8. Zamość, maintenance of walls, state of 2015 year (author's illustration)

9. Zamość, Orylon Bastionu I, najstarsze fazy posadowienia murów

9. Zamość, Bastions I Orylon, the oldest phases of walls foundation

10. Rejony badań: mosty zwodzone, teren d. kościoła Ormiańskiego (I), Bursa (D) Akademii Zamojskiej, pozostałości klasztoru Reformatorów w 2007 r. (ryc. autora)

10. Areas of research: drawbridges, area of former Armenian church (I), The Zamojski Academy Dormitory (D) with exposed in 2007 year residues of Reformed monastery (author's illustration)

11. Poggio a Caiano, Willa Medycejska, fresk z 1599 r., portyk ze schodami, z końca XVIII w. (ryc. Giusto van Utens z Carrary)

11. Villa Medici in Poggio a Caiano, fresco from 1599 year, portico with stairs, from the end of 18th century. (by Giusto van Utens from Carrara)

12. Zamość, Pałac Zamoyskich, portyk ze schodami z końca XVI w. autorska replika fresku (ryc. autora)

12. Zamoyski Palace, fresco replica, portico with stairs from the end of 16th century (author's illustration)

7. KONKLUZJA

Zamość wpisany został na listę światowego dziedzictwa kultury UNESCO jako dobro ogólnoludzkie, a także ze względu na charakter reprezentowania sztuki i architektury ogólnoeuropejskiego renesansu.

Co to znaczy?

- Autentyzm renesansu Zamościa należy za wszelką cenę wydobywać. Dziś przystaje być niestety czytelny – jest on coraz drastyczniej zatarty.
- Wzorcem dla strategii ochrony i konserwacji zabytków oraz decyzji władz lokalnych dotyczących kierunków dalszego rozwoju miasta mogą być dobrze chronione i zadbane dzieła architektury pre-

zentujące istotę renesansu miasta. Należą do nich katedra, cerkiew grecka, synagoga, arsenał, ratusz, kamienice ormiańskie. Jest jeszcze wiele obiektów wymagających dalszej rozważnej ochrony i opieki.

- Należy wszelkimi środkami zadbać o odzyskanie renesansowej idei Zamościa podejmując badania archeologiczne i prace studialne przed rozpoczęciem zabiegów ochrony i konserwacji przestrzeni kulturowej.

Obrazując zarys 100-lecia badań, studiów i ochrony miasta pragnęłam zaprezentować potrzeby i zasady ochrony przestrzeni kulturowej Zamościa.

Naszym dążeniem winna być partycypacja mieszkańców Zamościa w dziele budowy pomostu przeszłości z przyszłością.

ABOUT ZAMOŚĆ WITHOUT CONCEALMENTS (HERITAGE PROTECTION IDEAS)

1. INTRODUCTION

The idea of protecting the cultural assets of Zamość should fulfil the postulates of the preamble of the Constitution, which sets out the obligations of the public authorities with respect to supporting citizens' activities aimed at improvement of the condition of the environment. Art. 82 emphasises "loyalty to the Republic of Poland, as well as concern for the common good." The idea of multiplying the common good is the object of studies of numerous branches of sciences; it is the object of interest of history, philosophy, aesthetics, law, civics, economy resources, principles of use of building complexes and issues related to inciting development of culture. A resolution of the general meeting of the members of the Polish National Committee of the ICOMOS of March 2010 expressed fears with respect to the status of monument protection in Poland, attracted attention to the scale of accelerated degradation and irrecoverable disappearance, in social awareness, of authenticity of cultural assets if they are not documented on time. This requires a definite reaction of our entire milieu. The problem is going to be discussed during the 2nd Congress of Polish Conservators, "The Past for the Future" which is going to take place in Warsaw and in Kraków in October 2015. As I suppose, in the course of this meeting, an attempt will be made at a retrospection of the status of protection of cultural heritage from the perspective of the last decade and a debate on searching for a model of efficient protection of future accomplishments. I am going to present a lecture entitled "Differences in the Theory and Practice of the Preservation of Monuments and the Protection of Cultural Heritage Sites", where I intend to include significant guidelines for conservation practice in line with the need of preserving the authenticity of a work of art, architecture and urban planning.

The objectives of protection of common goods of Zamość have been implemented since the time when, during the inter-war period, Professor Władysław Tatarkiewicz explained the history of the Zamoyski Palace in philosophical and aesthetic treatises and Stanisław Herbst and Jan Zachwatowicz specified the postulates for renewal of the Zamość Fortress. Wiktor Zin, the author of long-term field studies in the city and the region of Lublin, continued to discover unknown assets of city development since the 1950's and wrote: "do not be afraid of the

truth." These important postulates and principles of protection of cultural assets of Zamość are not sufficiently perceived in the 21st century, even though they show the loftiness of valuation, the need of resumption of archaeological studies and research projects from the point of view of utilitarian tasks of the entire complex spatial structure of the grand Zamość and the closest natural and cultural region.

2. PROTECTION OF ZAMOŚĆ AT THE END OF THE 20TH AND THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

When talking about the cultural space of Zamość, we cannot pass over historical facts in silence. We cannot overlook codes and expectations of the law, everything that is demanded by the Constitution of the Republic of Poland, modern reality and the contemporary world. Today's society that has its media voice is waiting for a consensus and talented people to put in practice the objectives of protection of works of art, culture, urban planning and architecture of Zamość.

The cultural space of a city is its form, function, language of symbols and historical separateness of life determinants of its inhabitants, shaped throughout the ages. Here, the ideas of Renaissance flowing from the west have materialised in a form that is not encountered anywhere else. Uniting with the local artistic tradition, they created a multi-cultural image of the Zamość region. This was also influenced by representatives of other nationalities who settled here. This is also the surrounding area of fascinating nature. I hope that our conference is going to contribute to determination of objectives of protection. Its result may be, even though it does not have to be, a better future not only for Zamość, but for the entire eastern part of Poland. Here, crossing the Vistula, we can see the economic, sociological and demographic deeply-rooted differences between the east and the west.

In 1918, almost one hundred years ago, we regained independence. The Sanation of Poland began. What does it mean? First of all, Poland was unified from three different tribes in one area of the Polish culture. This was a difficult task. A lot was accomplished by 1939. I think that this is not a hypothetical assumption. We are facing the same task today. If somebody does not agree with my opinion, maybe it will be necessary to start another discussion on this subject.

I wish to recollect several facts concerning the beginnings of scientific activity with respect to Zamość. In the 1930's, a book was published on the Palace of Jan Zamoyski, written by Polish philosopher, Professor Władysław Tatarkiewicz (1937).¹ At that time, Jan Zachwatowicz was working on his Ph.D. thesis entitled "Zamość Fortress: Evolution of Fortifications" (1936).² The reviewers of this (highly graded) paper were professors of the Warsaw University of Technology, promoter Oskar Sosnowski – a relentless researcher of Polish architecture and monument conservation, Tadeusz Tołwiński – an outstanding urban planner and Lech Niemojewski, secretary of the Ph.D. programme, art and architecture historian. A commonly known work entitled "Zamość Fortress" (1937) was published. Professor Stanisław Herbst, a researcher of the past and a historian, published a book entitled "Cities and Burghers of the Polish Renaissance" (1954), and a year later a treatise entitled "Zamość" (1955).³ It coincided with the work of Alfredo Barbacci on restoration of Italian monuments (1955), dealing with the principles of conservation.⁴

The work of Professor J. Zachwatowicz performed until 1939 ended with great success. This is testified by some facilities that were created in Zamość pursuant to his visionary plans, including the renovated Town Hall with fan-shaped stairway, ordered arcades of townhouses adjoining the Market Square, partially reconstructed fragments of fortifications. When preparing the Plans for Development of Zamość, he could not have foreseen the huge losses that the Polish culture was going to sustain and the manner in which they would hinder the work on restitution of cultural heritage in Poland that has lasted to this day. When we encountered Zamość after WWII with the long road of the Rotunda martyrs, measuring 800 meters, we faced a new picture of reality which nobody was able to foresee. Today, we notice a glimpse of new beauty, a symptom of "new beings." Zamość is surrounded by bicycle paths and pedestrian alleys for new tourism. The works of military architecture are being restored, but people are getting oblivious about the most recent dramatic history. We cannot forget that a road of Polish mar-

tyrdom runs towards the direction of the Rotunda, which used to lead from the Market Square to the factory of death. It seems that the fact of entering Zamość in the UNESCO World Heritage List is also a potential manifestation of the awareness of our generation which has used its life to write the story of remembering about the past, which we lost and which we wish to re-evaluate. We cannot be silent about it and we cannot forget about it. We cannot pass it over in silence!

In the 1960's, archaeologists, architects, conservators and engineers of numerous industries, as well as historians became involved in large-scale conservation studies and formation of principles of protection for Zamość. At that time, the process of renovation of the city that lasted for many years was undertaken together with State Enterprise Monument Conservation Labs. The team of scientists from the Kraków University of Technology started laborious studies on the Renaissance urban layout of Zamość and the history of its construction. Professor Wiktor Zin and Władysław Grabski, Ph.D., authors of comprehensive guidelines for conservation of Zamość, related them to the contemporary municipal planning programme.⁵

I became personally involved in the issue of protection of historical Zamość in the 1960's when I was writing my Ph.D. dissertation under the telling (at that time) title "Conservation Problems of Zamość and Their Relation to Economic and Urban Development of the City."⁶ The promoter was outstanding expert on the issue of development of the Lublin region, Professor Wiktor Zin, whereas reviewers were Professor Gerard Ciołek – an excellent expert on Polish gardens, author of a garden design for the post-stronghold areas of Zamość and Professor Jan Zachwatowicz, who saw a huge museum potential, accumulating material testimonies of the evolution of defence structures, in the restoration and scientific conservation of Zamość fortifications. The process of renovation of Zamość described in my Ph.D. thesis acknowledged the continuation and the progress that was made in comparison to the condition of studies from the 1930's. During the discussion, Professor Zbigniew Wzorek noticed the necessity of

¹ W. Tatarkiewicz, *Turniej klasyków w Zamościu*, „Arkady”, R. 2, 1937, nr 8.

² J. Zachwatowicz, *Twierdza Zamość, ewolucja fortyfikacji*, (doctoral dissertation promoter O. Sosnowski), vanity press, Warszawa 1936.

³ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza Zamość*, Warszawa 1937; S. Herbst, *Miasta i mieszczaństwo Renesansu polskiego* (1954); S. Herbst, *Zamość*, Warszawa 1954.

⁴ A. Barbacci, *Il restauro dei monumenti in Italia*, Roma 1956.

⁵ *Program Wyborczy Miejskiego Komitetu Frontu Jedności Narodu w Zamościu 1961–1963*, Zamość 1961; W. Zin, W. Grabski, *Opracowanie konserwatorskie kompleksowych wytycznych urbanistyczno-architektonicznych dla zabytkowego śródmieścia Zamościa*, Kraków 1964.

⁶ M. Pawlicki, *Problemy konserwatorskie Zamościa i ich związku z rozwojem gospodarczym i urbanistycznym miasta*, (doctoral dissertation, promoter W. Zin), typing Bibl. Gł. PK., Kraków 1966.

regulating the final number of residents guaranteeing proper functioning of the city; Professor Zygmunt Nowak emphasised the local and the national potential, important for the entire Polish culture. Eugeniusz Zgnilec, Mayor of Zamość, said that the work had huge significance for practical activities of the city authorities; soon afterwards, the Zamość Society of Friends of Learning was established in 1967 upon his initiative.

Protection of cultural space in the 1970's became a long-term process of theoretical studies and practical activities. I kept solidifying this idea in my scientific work for almost sixty years. I tried to recognize in practice the "forgotten monuments, preserve their core in the authenticity of "former beings."⁷ Unfortunately, without a guarantee. I was faced with the overpowering necessity of replacing them with "new beings", which leads to annihilation of multiple historical records. I will only mention construction of Hotel Renesans in place of the Armenian Church, whose relics discovered during the construction I registered and described.⁸

The Institute of History of Architecture and Monument Preservation of the Kraków University of Technology started a long-term programme of studies on Renaissance buildings of Zamość in the 1960's⁹. In my habilitation thesis, I discussed the following subject: "Strategy in the Conservation of Monuments of Architecture in Poland."¹⁰ The ex-

amination commission was composed of a group of outstanding humanists, including Professor Tadeusz Chrzanowski, who said with glibness of an art historian: "why would you use the term strategy in conservation, in humanistic science?" Today, the term is adequate for the sense of cultural management; we talk about strategy of survival of all cultural assets so that the world of tomorrow is better not only for us, but also for those who will come after us. The heritage that we will hand over to them, they will want to continue preserving in the spirit of the nation for development of many civilisations and many cultures of the world in which we live. Soon afterwards, Zamość was entered in the World Heritage List.¹¹

The speaker before me, Professor Zbigniew Zuziak, presented many aspects of renewal. He did not mention that in his habilitation dissertation on the renewal strategies of city centres, highly evaluated during its defence, he discussed a subject that is very important today, regarding global issues of renewal of large agglomerations and small towns. At that time, outstanding professors and Polish urban planners, Jan Olaf Chmielewski, Tadeusz Maria Zipser and Tadeusz Bartkiewicz decided that the term "strategy" used in the title of the thesis is mainly "compromise plus ethics." My predecessor did not mention it, even though he knew it very well, because during the defence of his work he explained the principles of development of urban planning and architecture consisting in harmony of factors activating and stabilising spatial structure of cities, also as the art of conservation of historical heritage. My lecture is going to be short; it is going to present mainly ideological content related to the subject matter of this conference, i.e. determining the problem of defining cultural space of today's Zamość. Therefore, I would like to ask for projection of images, in compliance with the text.

3. WHAT DOES AUTHENTICITY OF ZAMOŚĆ CONSIST IN?

We, monument conservators, are well aware of the fact that we should respect "authenticity" as a basic value in protection of cultural assets, in harmony with a system taking into account all possible values embedded in a work of art, along with identity of its authenticity and truth. We are all familiar with Braun's etching – this is the authenticity of Zamość (Ill. No. 1). There is no necessity for replicas. There is no necessity for copies of yet another full-scale

⁷ W. Zin, W. Grabski, *Wyniki badań nad renesansowym Zamościem*. Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN Oddz. Kraków, t. 11, 1968, s. 554–557; M. Pawlicki, *Teoretyczne i praktyczne aspekty prac konserwatorskich Zamościa*. Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie, t. XIII/I, Kraków 1970, s. 23–27; W. Zin, A. Kadłuczka, M. Pawlicki, *Zamość, Projekt płyty Rynku Wielkiego; Amfiteatr letni w Zamościu; Projekt konserwatorski Arsenalu i Wozowni; Projekt konserwatorski bloku III – Ormiańskiego*. Biuletyn IHAIKZ PK, Kraków 1979, s. 88–109.

⁸ M. Pawlicki, *Odkrycie fundamentów kościoła Ormiańskiego w Zamościu w 1968 roku*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, t. 25/2, Warszawa 1980, s. 179–180.

⁹ W. Zin, A. Kadłuczka, M. Pawlicki, *Z badań nad najstarszymi dziejami pałacu Zamoyskiego*, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury, t. 16 (1982), s. 215–226; W. Zin, *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, Arkady, Warszawa 1986; W. Zin, A. Kadłuczka, M. Pawlicki, *Ostatnie wyniki badań Pałacu Zamoyskiego – odsłonięcie nieznanej fazy pomorandowskiej*. Materiały z posiedzenia sekcji Konserwacji Zabytków pt.: Wyniki badań pałacu Zamoyskich w Zamościu w latach 1984–1985, Kraków 1986; M. Pawlicki, *Wzorce idealne a tradycje rodzime w architekturze (na przykładzie Zamościa)*. Ogólnopolskie Sympozjum Architektury Regionalnej Nr 8, Drzonków 1987, s. 17–31.

¹⁰ B. M. Pawlicki, *Strategia konserwacji zabytków architektury w Polsce*, Monografia 142, edit. PK, Kraków 1993.

¹¹ W. Przegon, *Zamość światowym dziedzictwem kultury*, Kraków 1995.

Parthenon or a copy of the “Memphis Building” pyramid, which the Americans built in Nashville in 1897 for the purposes of exhibition on the one hundredth anniversary of joining the Union. They constitute a part of the Tennessee Centennial Exposition, marking the demise of the fin de siècle epoch. (Ill. No. 2). The structures presented at this exhibition constitute an auto-telic value. They are homonyms with common etymology, but with various significance and different categories. They show a slightly different sound of harmony than Mediterranean rocky spaces of Athens’ Acropolis or the cultural landscapes of Egypt at the Nile. These facilities, seemingly not from our culture, like august copies built of new materials, showed the relations of the New World with the genesis of human civilisation. 118 years have passed since that time.

Today, we undertake difficult social debates on the necessity of preserving authenticity of cultures. A circle of multi-cultural and multi-national space of Zamość has been presenting, since the time of founding the city, multiplicity of ideas, cohesion of contrasting systems of normative social models of inhabitants with different origin and denomination. It is an excellent example of inciting empathy for variety of cultures of this outstanding work of humanism, for its forms and varied decorativeness. We need new evaluation for moral values hidden in the diversity of works in order to decrease the level of discrepancy of grades and show facilities with greatest significance for the preservation of authenticity. This is the most important problem in the discussion on the future of monuments in Poland. This idea has been functioning in numerous records, documents and resolutions of ICOMOS, as well as in the EU conventions.

What is the idea of Zamość? In Braun’s etching, we can see the “ideal city.” Authenticity of Zamość is the “complete form.” As the most constant “Renaissance symbol”, it retains a balance referring to the character of the place: the city that is used for living and for defence. All urban planners know that Zamość is an example of Polish “Renaissance planning”: “a city of arcades of revival.” And where is it located? Arnaldo Frateili, an Italian journalist and a writer who travelled from Lublin and Zamość to Lviv in 1935, called the city “Piccola Padova del Nord” (“Small Padua of the North”). He noticed a small bit of Italy here; geographers claim that this location has the highest number of sunny days in a year. Anyway, I experienced it myself. Beautiful sunny weather yesterday; today, a thunderstorm, but tomorrow, as Szymon Szymonowicz wrote, “the sun, beautiful eye, eye of the beautiful day!” will con-

tinue to shine in the attics of townhouses adjoining the Market Square. As we know, the city definitely presents the “specific type of monumentality of the time of its establishment” with the famous “Hippaeum Zamoscianum”,¹² and puts into practice “the unity of style of the Renaissance: the Italian *Rinascimento*.” It presents a “significant degree of authenticity of Renaissance and Mannerism.”¹³ I have been visiting this place for fifty years. I meet my pupils there; my co-workers and my friends who are in this room also go there. Everybody who visited Zamość is familiar with the spatial and functional concept of the “ideal city.” This is the idea of Zamość where the society gets to know itself.

Yet this idea is connected to the conservation term of protection about which we are going to talk in 2–3 months’ time at the Second Congress of Polish Conservators in Warsaw and in Kraków. I would like to present this issue there. I will ask the question again: what is authenticity? I will also use Zamość as an example, and the conclusions that follow or will follow from today’s conference. Let us notice the thin time caesura which separates the optics of conservation issues; the higher the authenticity, the more limited the intervention Italian conservators, in line with the terminology of prof. Alfredo Barbacci, call the intervention tasks: No. 1° *consolidamento*, 2° *manutenzione*, 3° *liberazione*, 4° *ricomposizione*, i.e. 5° reinforcement, securing, disclosure, re-composition, as well as 6° *protezione*, which means, most broadly, protection and also reservation protection. Professor Andrzej Kadłuczka excellently understood this idea when, under the Market Square in Kraków, he accomplished something that our colleagues managed to recreate later in Bastion No. 3 in Zamość. I appreciate such work.

Further degrees of extended intervention that get dangerously close to the borders or renewal are works called, next No. 7° *reintegrazione*, 8° *spostamento*, 9° *completamento*, 10° *ricostruzione* – which mean: supplementation, relocation, restoration and reinstatement of a value of work and finally reconstruct building – complete rebuilding, full reconstruction. Further, there are subsequent stages of reconstruction, i.e. 11° *integrazione*, 12° *rinnovazione*, 13° *cambiamento*, 14° *ampliamento* and 15° *adattamento*.

¹² W. Zin, *Z badań nad gmachem Akademii Zamojskiej*, [w:] *Akademia Zamojska w dziejach i życiu miasta*, Zamość 1996, s. 13–21; M. Pawlicki, *Z problematyki badawczej gmachu Akademii Zamojskiej*, [w:] *Akademia Zamojska w dziejach i życiu miasta*, Zamość 1996, s. 23–27.

¹³ *Zamość, monitoring miejskiego zespołu zabytkowego – dziedzictwa światowego UNESCO*, Warszawa 1998.

Table 1. Impact of authenticity of cultural heritage on the degree of intervention.

RANGE OF WORK	DEGREE OF CONSERVATION INTERVENTION	AUTHENTICITY
LIMITED INTERVENTION SECURING RESERVE PROTECTION	CONSOLIDAMENTO	REINFORCEMENT
	MANUTENZIONE	SECURING
	LIBERAZIONE	DISCLOSURE
	RICOMPOSIZIONE	RE-COMPOSITION
EXTENDED INTERVENTION RESTORATION REDEVELOPMENT	PROTEZIONE	PROTECTION
	REINTEGRAZIONE	SUPPLEMENTATION
	SPOSTAMENTO	RELOCATE
	RICOSTRUZIONE	RESTORATION
RECONSTRUCTION	COMPLETAMENTO	REINSTATEMENT
	RICONSTRUZIONE	RECONSTRUCTION
FUSION RENEWAL	INTEGRAZIONE	FINISHING
	RINNOVAZIONE	REINSTATEMENT
TRANSFER REINTERPRETATION ADJUSTMENT	CAMBIAMENTO	REORGANIZATION
	AMPLIAMENTO	EXTENSION
	ADATTAZIONE	ADAPTATION

tazione, which mean: finishing, reinstatement, reorganisation, extension and adaptation

We know what an original is and we also know what reconstruction, restitution, a copy and a replica are. (Table No. 1). They are, in a certain degree, something false; this is creation of a “new being of an item” that “has never existed.” This is falsification of history. Obviously, we understand falsification and a replica differently than inhabitants of the Far East Asia. The symbolic of identity controlled by the idea of tradition, religion, nirvana, tantra and samsara orders them to disassemble a temple that was damaged, burn it down and scatter the ashes around. Subsequently, they have to rebuild it, being faithful to the original and using the same materials in the same places, copying its elements. The European doctrine of worship for authenticity of the material substance in line with the Charter of Venice (1964) stands in opposition; only the original, which is the carrier of authenticity, counts. “The Nara Document on Authenticity” (1964) verified absoluteness of authenticity and relative respect of idea. Setting up replicas is not conservation activity, even though in certain cases, restoring the “old being” to a monument becomes a necessity. I was personally convinced about it by studies performed during reconstruction of attics of Armenian townhouses,¹⁴ as well as by numerous studies and promo-

tion of master’s and bachelor’s theses.¹⁵ Participating in the process of setting up specialist studies on conservation and protection of cultural heritage at the University of Administration and Management in Zamość (“Zamoscii Instituendi et Administrandi”), I certified graduates of a study major called Protection of Cultural Assets.¹⁶ I also undertook the subject of legal protection of public interest.¹⁷ I actively participated in didactics, training and promotion of ideas of protection of regional heritage of art and culture in numerous papers and publications. I told my listeners that when they renovate a monument, they should respect its originality, the key factor of value, and that they should not create pointless copies, that they should try to understand the consistency of the core of a protected work, were able to systematise the huge number of information, identify the truth about internal unity of a work.

¹⁴ B.M. Pawlicki, *Kamienice ormiańskie Zamościa*, [w:] *Zamość miasto idealne*, Lublin 1980, s. 79–102; B.M. Pawlicki, *Kamienice mieszczańskie Zamościa, problemy ochrony*. Kraków 1998.

¹⁵ A.J. Buchaniec, *Autentyzm – podstaowa wartość w konserwacji zabytków architektury*, (doctoral dissertation, promotor B.M. Pawlicki), mpis. Bibl. Gł. PK., Kraków 1999; *Materiały z sesji naukowej „Dzieje rozwoju przestrzennego i architektury Zamościa” (29–31 V 1978)*. Archiwariusz Zamojski 2005, Źródła i źródelka, edit. A. Kędziora, s. 85–144.

¹⁶ A. Pysz, *Pałac Zamoyskich w Zamościu jako muzeum*, (BA dissertation, promotor B. M. Pawlicki), *Prace Studenckich Kół Naukowych*, edit. University of Management and Administration in Zamość, Zamość 2007.

¹⁷ B.M. Pawlicki, *Ochrona interesu publicznego w inwestycjach budownictwa i rozwoju przestrzennego w Polsce*. Zamojskie studia i materiały, year edit. XI z. 2 (29), book series: *Prawo i Administracja*, edit.: University of Management and Administration in Zamość, Zamość 2009.

I published a variety of works about this subject.¹⁸ Recently appear on publications about the rank and cultural significance of these problems.¹⁹

4. WHAT ARE THE CULTURAL ASSETS OF ZAMOŚĆ?

Historians who deal with Zamość claim that Jan Saryusz Zamoyski, his son Tomasz and grandson Jan „Sobiepan” with Gryzelda née Wiśniowiecka, organised the “Armamentarium” next to their palace – which is also visible in Braun’s etching. They modelled it upon the idea of “Armamentarium Heroicum: Armoury of Heroes” which the Archduke Ferdinand II erected by his Ambras Castle in Innsbruck, today the capital of Tirol. It was a gallery of European famous people. Jan Zamoyski had an analogous idea. This requires further studies and confirmation of the hypothesis which of the two facilities known as the Arsenal by the Zamoyski Palace represented this model. Authenticity of the city is a still undiscovered mine of original artefacts. They are hidden in the underground sections of Hotel “Renesans.” Unfortunately, we were late with examinations when the bulldozers were extracting the remnants of the crypts of the Armenian Church from the ground. It was only possible to publicise the issue and publish poll studies. Relics of history are still preserved in 50–60% under the floor of the hotel cellars, which I personally ordered to protect, secure thoroughly with a layer of sand and, if necessary, exhibit. Similar activities are required by the area of an unknown sacral building in the vicinity of the Market Square near the former butcher’s shops at ul. Pereca. This is a work for an archaeologist. The area for studies is also the still un-restored treasury of the Polish culture, the Academy of Zamość, the third university in the Republic of Poland (after Kraków and Vilnius) with the contemporary impressive attic. Traces of the first academic building, the “Hippaeum” of Jan

¹⁸ B.M. Pawlicki, *Najnowsza historia schodów Ratusza w Zamościu – „Ad perpetuam rei memoriam”*, Kraków 2010; B.M. Pawlicki, *Techniki budowlane w kompleksach zabytkowych, Słownik terminologiczny*, edit.: Kraków, publishing “Czuwajmy”; University of Management and Administration in Zamość, Kraków–Zamość 2011; B.M. Pawlicki, *Megaron, Wspólne problemy dziedzictwa kultury i natury w Polsce i Europie*, edit. University of Management and Administration in Zamość, Kraków–Zamość 2011; B.M. Pawlicki, *O priorytetach i metodologii prac architektoniczno-archeologicznych w zabytkowych zespołach architektury i urbanistyki*. III Forum Architecturae Poloniae Medievalis, vol. I, Kraków 2013.

¹⁹ *Twierdza Zamość, dzieje i renowacja fortyfikacji*, edit. ATUT Biuro Promocji, Zamość 2009; *Sztuka włoska, katalog wystawy*, edit. P. Kondraciuk, Zamość 2010.

Zamoyski and the former dormitory are to be looked under the relics of the Carmelite monastery by the Church of St. Catherine.

In 1989, Zamość was entered in the UNESCO World Heritage List. Professor Wojciech Przegon wrote an article about it. Since that time, numerous research projects were prepared. The history of the Academy of Zamość, burgher townhouses, the Zamoyski Palace and the fortifications have been examined; but not everything was studied.

Today, the Polish conservation milieu is postulating new protection strategies, spatial principles of sustainable development on the national, regional and local level, in historical cities and on areas with archaeological potential. Models derive from experiences of the Italian conservation school. I will mention this issue in a further part of my speech concerning the Zamoyski Palace, the Zamość wells that are waiting to be discovered and the area of drawbridges that are waiting for talented masters of conservation. I referred to these issues recently in numerous books, and I also mentioned the ethics of conservation (Ill. No. 3 and 4).

5. WHY IS AUTHENTICITY OF RENAISSANCE ZAMOŚĆ DISAPPEARING?

Everybody got used to one of the most beautiful views of Zamość produced in 1820 by J. F. Bruder, who came from Dresden. I think that it is worthwhile making this panorama legible in the field. My colleague Professor Myczkowski who is present here is still struggling with the thought whether this feat will be possible to accomplish. Professor Jan Zachwatowicz said that rational arrangement of the southern foreground of the stronghold is related to the “shifting of the railway line”, as its high embankment reaches to the middle of the height of Szczepczyńska Gate. The direction of today’s development of infrastructure is shown by the exhibition entitled “Tranzyt” in “Galeria Fotografii Ratusz” under the Consulus Room, where we are sitting today. We can imagine the fast future roads around Zamość, the overpasses, the modernised railway tracks. I hope it does not annihilate the idea on which my colleagues are working now, the things that they have accomplished so far and what they wish to do in the future. It is necessary to aim for shifting the railway route, making the entire layout of bastion No. I legible; it is necessary to regulate the hydrographic conditions, to establish proper connections of local transport on the southern edge of the city. I am talking about it not as a conservator, but as a friend of architects, urban planners and other outstanding professionals who are here with us today.

The authenticity of the silhouette of Zamość was preserved until the second half of the 18th century. We have to remember about it. The shape of the city of Renaissance is shown on a layout from 1704. This layout was preserved in 1774 and even in 1822. Therefore, what happened later? A new age has come. After the unfortunate event for Zamość, which was blowing up of the city walls in 1866, the fortress crumbled. We are facing a done deed. We had a “gem”; but since that time, it has been gone and all the bastions have crumbled.

In 1918, nothing was left of the former fortress fortifications. After its liquidation, the city dwellers sighed with relief: they were liberated from oppression, from the atmosphere of prisons which formed a part of the dramatic history of Poland. Let us remember the huge tasks that Professor Jan Zachwatowicz had to face. In 1939, he recreated a fragment of fortifications with the Łukasiński’s prison cell and the Lviv Gate. He was the first researcher of the Zamość Fortress that had to spell it out. He stated that “on certain sections of fronts, it is necessary to reconstruct, on still existing foundations, fore-wall and examples of the escarpment... introducing a didactic moment” – as the testimony of history (Ill. No. 5 and 6).

In the period of Austro-Hungarian Empire, Padua experienced a similar historical fate as Zamość. In the 19th century, it was surrounded by subsequent stronghold reinforcements. A few weeks ago, I visited Venice, Verona, Vicenza and Padua, together with Professor Krystyna Styrna-Bartkiewicz. I paid special attention to Padua, bearing in mind today’s meeting. Therefore, I would like to present Padua with its 11-kilometre long defence walls. We can see the entire Renaissance fortress preserved together with the foreground, gates, bastle houses and bastions, moats and fragments of devices used for irrigation of moats preserved to date. The entire complex is surrounded by a motorway; municipal buses pass by. Everything functions well. Authentic fragments of Austrian reinforcements have been preserved. Areas around it are used for various recreational and sports purposes and are arranged together with inhabitants of surrounding districts. They do not overshadow the silhouette of the Renaissance city. Water culverts are maintained, along with foundations featuring relics of oak poles from the 16th century used to compact the ground. They were driven in with the use of a pile driver, as this technology was used in the past. The walls of Zamość hide similar relics. They should be preserved in a lapidarium (Ill. No. 7 and 8).

Zamość boasts of the name “Padua of the North.” It would be good if conservators took ac-

count of this and decided to notice the Renaissance artefacts emulating Italian examples. Revealed fragments of Zamość walls show structures dating back to the end of the 16th century; others derive from the middle of the 17th century and subsequent ones from the 19th century extensions. They have to be examined in detail, described, and conclusions have to be published. Remnants of the monastery of Reformed Franciscans, since the time of unearthing them in 2007, still remain uncovered. They require immediate supervision of archaeologists, as they still hide older relics which have significance for becoming acquainted with the history of transformations of the “Hippaeum” and the Academy of Zamość. Apart from registering and chronological stratification, it is necessary to secure them thoroughly; some findings should be kept in a museum lapidarium. Others artifacts should be recreated. One of the conservators, an inhabitant of Zamość, attracted my attention to the fact that in the future, the 16th century orillon of Bastion No. I within the area of the former Greek Orthodox Church, *Templum Ruthenorum* (today’s Basilian church) should at least be uncovered and made legible in the field (Ill. No. 9 and 10).

The architectural and archaeological poll studies of the Kraków University of Technology conducted in the 1970’s and 1980’s revealed a great number of older structures, which have not been examined so far, in the area of the complex of buildings of the Zamoyski Palace.²⁰ At that time, radar studies were also performed.²¹ Relics discovered in the palace courtyard in the area of the entrance gate to the *fortalitium* enclosed by bastle house walls, and also in the area of the external outline of the palace complex and on the courtyard between the main body and the annexes require further field studies.²² Full

²⁰ W. Zin, A. Kadłuczka, M. Pawlicki, „Ostatnie wyniki badań Pałacu Zamojskiego – odsłonięcie nieznannej fazy pomorandowskiej”, [w:] Materiały z posiedzenia Sekcji Konserwacji Zabytków O/PAN w Krakowie pt. „Wyniki badań Pałacu Zamojskich w Zamościu w latach 1984–1985”, wyd. P.K., Kraków 1986, s. 51–62.

²¹ W. Antosiewicz, W. Nawrocki, J. Pieczonka, *Zastosowanie radaru SIR w badaniu Pałacu Zamojskich w Zamościu*, [w:] Materiały z posiedzenia Sekcji Konserwacji Zabytków O/PAN w Krakowie pt. „Wyniki badań Pałacu Zamojskich w Zamościu w latach 1984–1985”, wyd. P.K., Kraków 1986, s. 39–50.

²² W. Zin, A. Kadłuczka, M. Pawlicki, *Z badań nad najstarszymi dziejami Pałacu Zamojskiego*”, TeKa Komisji Urb. i Arch., t. XVII, Kraków 1982, s. 215–226; W. Zin, A. Kadłuczka, Pawlicki M., *Sprawozdanie i wstępne wnioski z badań Pałacu Zamojskiego i jego najbliższego otoczenia w roku 1975*, Sprawozdanie z posiedzeń Komisji Naukowych O/PAN w Krakowie, t. XXX/1–2, Kraków 1988, s. 239–241.

study results are also necessary with respect to the archaeological relics and wall structures of the outline of the Zamość Fortress, especially in the back of the Zamoyski Palace in the western wing. This is an important task for conservators and city authorities on account of future plans of rehabilitation of the palace area.

6. EUROPEAN RENAISSANCE HISTORICAL BUILDINGS PATTERNS

When visiting Italy, we can pay attention to the Renaissance Villa Medici, the architectural masterpiece of Giuliano da Sangallo. The villa in Poggio a Caiano was built between 1445 and 1520 as a residence of outstanding Florentine family by Laurence the Magnificent. Today, it boasts of excellent harmony and balance of style from the Italian *Rinascimento*. The interiors accommodate a great number of sculptures, paintings and relics from the past. In 2007, the Museum of Still Life was inaugurated there with an exhibition of almost 200 paintings from the Medici collection. It also houses the State Museum as an Institution of Culture with archives, lapidaria and a library of the cultural heritage of Tuscany. The villa is surrounded by magnificent gardens with rare plant species. The character of the Zamoyski Palace, strikingly similar to the Villa Medici, attracts attention. It could be a good example and a good model for protection of the palace complex in Zamość. Both complexes are surrounded by bastle walls. They have common features of spatial layouts, similar dimensions and sizes. These analogous traits indicate a potential of comparable possibilities of using their space. Adaptation of the Zamoyski Palace for the purpose of promoting culture and art could implement the ambitious objectives of development of the Zamość region by inclusion of mass media, with a broad range of impact of the media and the multimedia, the press, radio and television to popularise the cultural heritage of Zamość and the closest region historically related to it.

Then, the Zamoyski Palace could perform a didactic planned function and take over new tasks in implementing the obligations of the Institution of Culture, along with regional eco-museum; it could perform an important social mission for the benefit of increasing historical awareness. It would strengthen the significance of Zamość as an important centre for culture and science within the area of tasks related to general education, publications, vocational and academic training, and, primarily, protection of cultural and natural heritage. (Ill. No. 11 and 12).

7. CONCLUSION

Zamość was entered in the UNESCO World Heritage List as universal human value, also on account of the character of representing the art and the architecture of European Renaissance. What does it mean?

- Authenticity of Zamość Renaissance has to be extracted at all cost. Unfortunately, today it ceases to be legible – it is becoming more and more blurred.
- The model for the strategy of protection and conservation of monuments and decisions of local authorities regarding directions of further development of the city could be well protected architectural structures that present the core of the city's Renaissance. They include the cathedral, the Greek Orthodox Church, the synagogue, the Arsenal, the Town Hall and the Armenian townhouses. There are many other facilities that require further cautious protection and care.
- It is necessary to use every means to recover the Renaissance idea of Zamość, undertaking archaeological and studio work before commencement of protection and conservation activities in the cultural area.

Presenting the outline of 100 years of studies, research and protection of the city, I wished to show the needs and the principles of protecting the cultural space of Zamość. Our intention should be participation of the inhabitants of Zamość in building a bridge that joins the past and the future.

LITERATURA / REFERENCES

- Barbacci A., *Il restauro dei monumenti in Italia*, Rzym 1956.
- Buchanec A.J., *Autentyzm – podstawowa wartość w konserwacji zabytków architektury*, (rozprawa doktorska pod kier. promotora B.M. Pawlickiego), mpis. Bibl. Gł. PK., Kraków 1999.
- Herbst S., *Miasta i mieszczaństwo Renesansu polskiego*, Warszawa 1954.
- Herbst S., Zachwatowicz J., *Twierdza Zamość*, Warszawa 1937.
- Herbst S., *Zamość*, Warszawa 1954.
- Materiały z sesji naukowej „Dzieje rozwoju przestrzennego i architektury Zamościa” (29–31 V 1978)*, [w:] Archiwariusz Zamojski 2005, Źródła i źródółka, pod red. A. Kędziory, s. 85–144.
- Pawlicki B.M., *Kamienice mieszczańskie Zamościa, problemy ochrony*, Kraków 1998.
- Pawlicki B.M., *Kamienice ormiańskie Zamościa*, [w:] *Zamość miasto idealne*, Lublin 1980, s. 79–102.
- Pawlicki B.M., *Megaron, Wspólne problemy dziedzictwa kultury i natury w Polsce i Europie*, wyd. WSZIA, Kraków–Zamość 2011.

- Pawlicki B.M., *Najnowsza historia schodów Ratusza w Zamościu – „Ad perpetuam rei memoriam”*, Kraków 2010.
- Pawlicki B.M., *O priorytetach i metodologii prac architektoniczno-archeologicznych w zabytkowych zespołach architektury i urbanistyki*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, vol. I, Kraków 2013.
- Pawlicki B.M., *Ochrona interesu publicznego w inwestycjach budownictwa i rozwoju przestrzennego w Polsce*, [w:] *Zamojskie studia i materiały*, rok wyd. XI z. 2 (29), seria: Prawo i Administracja, wyd. WSZiA w Zamościu, Zamość 2009.
- Pawlicki B.M., *Strategia konserwacji zabytków architektury w Polsce*, Monografia, wyd. PK, Kraków 1993.
- Pawlicki B.M., *Techniki budowlane w kompleksach zabytkowych*, *Słownik terminologiczny*, wyd.: Kraków, wydawnictwo „Czuwajmy”; Zamość, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji, Kraków–Zamość 2011.
- Pawlicki M., *Odkrycie fundamentów kościoła Ormiańskiego w Zamościu w 1968 roku*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, T. 25/2, Warszawa 1980, s. 179–180.
- Pawlicki M., *Problemy konserwatorskie Zamościa i ich związku z rozwojem gospodarczym i urbanistycznym miasta*, (rozprawa doktorska pod kier. promotora W. Zina), mpis. Bibl. Gł. PK., Kraków 1966.
- Pawlicki M., *Teoretyczne i praktyczne aspekty prac konserwatorskich Zamościa*, [w:] *Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie*, t. XIII/I, Kraków 1970, s. 23–27.
- Pawlicki M., *Wzorce idealne a tradycje rodzime w architekturze (na przykładzie Zamościa)*, [w:] *Ogólnopolskie Sympozjum Architektury Regionalnej Nr 8, Drzonków 1987*, s. 17–31.
- Pawlicki M., *Z problematyki badawczej gmachu Akademii Zamojskiej*, [w:] *Akademia Zamojska w dziejach i życiu miasta*, Zamość 1996.
- Program Wyborczy Miejskiego Komitetu Frontu Jedności Narodu w Zamościu 1961–1963*, Zamość 1961.
- Przegon W., *Zamość światowym dziedzictwem kultury*, Kraków 1995.
- Pysz A., *Pałac Zamoyskich w Zamościu jako muzeum*, (praca licencjacka pod kier. B. M. Pawlickiego), [w:] *Prace Studenckich Kół Naukowych*, wyd. WSZiA w Zamościu, Zamość 2007.
- Sztuka włoska, katalog wystawy*, pod red. P. Kondraciuk, Zamość 2010.
- Tatarkiewicz W., *Turniej klasyków w Zamościu*, „Arkady”, R. 2, 1937, nr 8.
- Twierdza Zamość, dzieje i renowacja fortyfikacji*, wyd. ATUT Biuro Promocji, Zamość 2009.
- Zachwatowicz J., *Twierdza Zamość, ewolucja fortyfikacji*, (rozprawa doktorska), wyd. nakł. autora, Warszawa 1936.
- Zamość, monitoring miejskiego zespołu zabytkowego – dziedzictwa światowego UNESCO*, Warszawa 1998.
- Zin W., Grabski W., *Opracowanie konserwatorskie kompleksowych wytycznych urbanistyczno-architektonicznych dla zabytkowego śródmieścia Zamościa*, Kraków 1964.
- Zin W., Grabski W., *Wyniki badań nad renesansowym Zamościem*, [w:] *Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN Oddz. Kraków*, t. 11, 1968, s. 554–557.
- Zin W., Kadłuczka A., Pawlicki M., *Zamość, Projekt płyty Rynku Wielkiego; Amfiteatr letni w Zamościu; Projekt konserwatorski Arsenalu i Wozowni; Projekt konserwatorski bloku III (Ormiańskiego)*, [w:] *Biuletyn IHAIKZ PK*, Kraków 1979, s. 88–109.
- Zin W., Kadłuczka A., Pawlicki M., *Ostatnie wyniki badań Palacu Zamojskiego – odstonięcie nieznannej fazy pomorandowskiej*, [w:] *Materiały z posiedzenia sekcji Konserwacji Zabytków pt.: Wyniki badań pałacu Zamoyskich w Zamościu w latach 1984–1985*, Kraków 1986.
- Zin W., Kadłuczka A., Pawlicki M., *Z badań nad najstarszymi dziejami pałacu Zamoyskiego*, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury*, t. 16 (1982), s. 215–226.
- Zin W., *Z badań nad gmachem Akademii Zamojskiej*, [w:] *Akademia Zamojska w dziejach i życiu miasta*, Zamość 1996, s. 13–21.
- Zin W., *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, Arkady, Warszawa 1986.